

Farkas Gyöngyi

Irén szerint a világ

Egy szatmári parasztasszony története

„az egyik legmélyebb oka annak, hogy miért mesélünk történeteket [...] az, hogy valamiféle értelmet akarunk kovácsolni mindabból, amit életünk során megélünk”¹

AZ „ASSZONYFORRADALOM” ÉS EMLÉKEZETE

1960. február 26-án a Mátészalkához közeli, háromezer lakosú Nyírcsaholy községben több száz asszony vonult a tanácsháza elé, hogy visszaszerezzék az előző hetekben zajló kollektivizálási kampány során kényszerből aláírt belépési nyilatkozataikat. Úgy gondolták, hogy a nyilatkozatok megsemmisítésével megszűnik térszakszervezetük. Az órákig tartó tüntetésnek a megye területéről nagy számban odarendelt rendőrök vetettek véget. Erőszakkal szétoszlatták a tömeget, kijárási tilalmat rendeltek el, majd hozzákezdtek a szervezésben résztvevő személyek kihallgatásához, a tüntetés vélt szervezőinek felkutatásához. Három asszony és két férfi² került végül bíróság elé, akik egy-két éves börtönbüntetést kaptak.

A nyírcsaholyi asszonytüntetés ama ritka alkalmak egyike volt, amikor egy falu lakói érdekeik védelmében közösen és nyíltan szegültek szembe a hatalommal. A korszak falusi társadalmának jellegzetes önvédelmi technikája ugyanis nem a nyílt és kollektív, hanem a rejtett és egyéni ellenállás volt. Az egyre nagyobb állami terhek ellen védekező gazdák szétírták földjük tulajdonjogát családtagjaik között, engedély nélkül, titokban vágták le állataikat, a rekvirálók elől elrejtették a terményt, a térszervezés idején pedig elbújtak az agitátorok elől. Ez a paraszti stratégia eredményesebbnek bizonyult, mint az állami túlerővel való nyílt szembezállás. Olykor-olykor azonban a „csendes csatatér” – ahogy Oláh Sándor az ötvenes évek faluját nevezte³ – zajos ütközetek helyszínévé vált. A hatalmasokat addig ügyesen kijátszó, óvatos parasztokból a diktatórikus hatalommal szembeszegülő,

¹ Jerome Bruner megállapítását idézi: László 1998: 95.

² A két férfit azért ítélték el, mivel a rendőrök érkezésekor a falu riasztása érdekében meghúzták a római katolikus templom harangját.

³ Oláh Sándor egy székelyföldi kistáj, a két Homoród mente falvainak kollektivizálását elemző munkájában nevezte az ötvenes évek faluját „csendes csatatérnek”. Oláh 2001.

vakmerő tüntetők lettek. Ennek az átalakulásnak a természete foglalkoztatott, amikor kollektivizálás elleni falusi tüntetéseket kezdtem el vizsgálni.⁴

A Nyírcsaholyban történtek abban különböztek az általam feltárt többi eset-től,⁵ hogy ott egyedül az asszonyok tüntettek, míg máshol nők és férfiak közösen vettek részt a megmozdulásokban.⁶ A nőtüntetések értelmezése során felmerülő hipotézisek közül a legtöbb azzal magyarázza a nők aktív szerepvállalását a veszélyesnek tűnő akciókban, hogy a „gyengébb nem” renitens képviselőivel a hatalom elnézőbben bánt. Kevésbé alkalmaztak velük szemben erőszakot, és büntetésük sem volt olyan súlyos, mint a férfiaké. Az „emberek” ezért maguk helyett sokszor az asszonyokat küldték tüntetni, míg ők többnyire meghúzódtak a háttérben és onnan irányították az eseményeket.⁷

Bizonyára a nyírcsaholyi asszonyok megmozdulására is hatással volt, hogy védettebbnek érezték magukat a férfiaknál, de semmiképpen nem a férfi-tervek szolgái végrehajtói voltak. Saját maguk, önállóan tervelték ki, szervezték meg és bonyolították le akciójukat. Döntésükben fontos szerepük volt azoknak a mátészalkai piacon terjengő híreknek, hogy a közeli falvak némelyikében a lakosság tüntetéseinek eredményeként már szétbomlottak a frissen összehozott téeszkek, és visszaadták a belépési nyilatkozatokat is. A nyomozati iratokból az is feltételezhető, hogy nem csupán férjeik és fiaik féltése volt az a hajtóerő, ami cselekvésre készítette őket, hanem a férfiakkal való elégedetlenségük is. Egyes megnyilvánulásaik ugyanis arra engednek következtetni, hogy szerintük a férfiak nem tettek meg mindent annak érdekében, hogy a falu elkerülje a kollektivizálást. A belépési nyilatkozatot aláíró családfő döntését idő előtti kapitulációnak tartották. A téeszből kimaradó 36 gazda is annak a bizonyítéka lehetett számukra, hogy nem a belépés volt az egyedüli alternatíva.⁸

⁴ E kutatásnak az eredményeit foglaltam össze 2010-ben megvédett doktori disszertációmban (Farkas 2010).

⁵ A kutatást Szabolcs-Szatmár megyére szűkítettem le. A nyírcsaholyi tüntetésen kívül Tyukod és Porcsalma (csengeri járás) lakosainak 1951 márciusában történt kollektív akcióit vizsgáltam, valamint több 1953-as téeszellenes megmozdulást. Aporligeten, Nyírbátorban, Nyírcsászáriban, Nyírvasváriban (nyírbátori járás), Biriben (nagykállói járás) és Barabáson (vásárosnaményi járás) 1953 nyarán, a Nagy Imre-féle kormányprogram bejelentése után azok a téesztagok tüntettek, akik azonnal ki akartak lépni a termelőszövetkezetekből, nem pedig a jogszabályok által engedélyezett időben, a gazdasági év végén.

⁶ A paraszti társadalom kollektivizálás elleni nyílt akcióiról, valamint a nőknek ezekben játszott szerepéről lásd még: Ö. Kovács 2012: 355–364.

⁷ Lynne Viola a sztálini kollektivizálás elleni paraszti tiltakozásokról szóló könyvében külön fejezetet szentel a parasztasszonyok akcióinak. Az ellenállásban való kimagasló női szerepet a paraszti háztartásban betöltött központi helyükkel magyarázza. Ő is megemlíti, hogy a hatalom a lázadó nőket kevésbé büntette, mert könnyen manipulálhatóknak tekintette őket, úgy vélték, hogy akcióikat a „kulákok” befolyására hozták létre. Ezért alakulhatott ki a falvakban az a taktika, hogy a hatalom nem tetsző intézkedései elleni nyílt fellépés kezdeményezői és végrehajtói a nők voltak, míg a férfiak a háttérben maradtak, és csak akkor léptek színre, amikor a nők akcióját a hatóságok erőszakkal akarták leszerelni. Viola 1996: 185–204.

⁸ A tüntető asszonyok nemcsak a kollektivizáló hatalmat akarták befolyásolni demonstrációjukkal, hanem a férfiakat is. Felszólították egymást, hogy addig tagadják meg férjeiktől

A kollektivizálás elleni falusi tüntetések történetét döntően az ügyek kivizsgálása során keletkezett rendőrségi és bírósági iratok alapján próbáltam meg rekonstruálni. A rendelkezésemre álló forrásokból elsősorban arról alkothattam képet, hogy a rendőri szervek hogyan mutatták be és hogyan kezelték a hatalom ellen lázadókat, a megfélemlített lázadók pedig hogyan próbáltak meg védekezni kihallgatásuk során.⁹ Ugyanakkor ezek a sajátos célból konstruált szövegek a parasztság kollektív akcióinak számos jellegzetességére is következtetni engedtek: hogyan lett a község lakóiból tüntető tömeg, milyen események hatására szorultak háttérbe a racionális megfontolások és adták át helyüket az indulatoknak, a kollektív erőszak milyen formái jelentek meg a demonstrációkon?

Nyírcsaholyban 2010 őszén és 2011 telén interjúkat is készítettem a tüntetés még élő résztvevőivel, illetve szemtanúival. Visszaemlékezéseiket egyrészt arra kívántam felhasználni, hogy a kihallgatási jegyzőkönyvekből kibontakozó történetek mellé másfajta nézőpontból elbeszélteket is társíthassak: a valamikori szemtanúknak a jelen perspektívájából elmondott történeteit. Másrészt magának az emlékezésnek a természete is érdekelt. Kíváncsi voltam, hogyan alakultak ki az asszonytüntetésről szóló egyéni történetek, illetve formálódott az egyéni emlékekből a falu kollektív emlékezete. A visszaemlékezők (öt nő és három férfi) csupán személyes élményeik alapján nem tudták elbeszélni a tüntetés teljes történetét. Szükségük volt egy olyan alaptörténetre, amelynek elemeit ok-okozati viszony és kronologikus rend kapcsolta egybe, és amelybe beleépíthették saját emlékeiket is. A tüntetésről szóló „alapsztori” bizonyára hosszabb idő alatt jött létre, az eseményről szóló későbbi beszélgetések során. Mások élményeiből ki lehetett pótolni a saját történetből kezdetben hiányzó részeket, vagy át lehetett venni a személyes emlékeket megerősítő mozzanatokat. Az egyéni történetek így formálódtak az egységesülés irányába. Erre vall az is, hogy valamennyi visszaemlékező azonos módon „asszonyforradalomnak” nevezte az 1960-as tüntetést. Annyira régi keletű és általánosan használt ez a megnevezés, hogy értetlenül fogadták arra vonatkozó kérdésemet, hogy miért nevezték el forradalomnak az asszonyok akcióját. „Ennek ez volt a neve” – válaszolta egyik interjúalanyom, akinek a jelölt esemény és a jelölő kifejezés összetartozása magától értetődő volt. Arra a kérdésemre, hogy a faluban történt más esemény megnevezésére használták-e a forradalom szót, nemleges választ kaptam. 1956 őszén nem volt komolyabb megmozdulás

a házasságot, amíg vissza nem szerzik a belépési nyilatkozatokat. Még ha csupán pajzán ötletnek is szánták a „szexuális sztrájkot”, az akkor is jól jelzi az asszonyok férfikkal szembeni elégedetlenségét. A kollektivizálásról szerzett, némileg eltérő női és férfi tapasztalatok magyarázatot adhatnak e jelenségre. Az erőszak inkább a családon belüli döntéshozó, a családfő, a férfi ellen irányult. A szervezők őt keresték fel, őt kívánták meggyőzni vagy megfélemlíteni, az ő aláírását szerették volna látni a belépési nyilatkozaton. A tanácsházára is többnyire őt hívták be „elbeszélgetni”. A férfiak (legalábbis az asszonyok szemében) korai meghátrálásának hátterében minden bizonnyal ott lehettek a háborúban és a hadifogságban szerzett tapasztalataik is. Elképzelhető tehát, hogy amikor a lelkiileg és fizikailag meggyötört férfiak feladták az ellenállást, a nők ezt a gyengeség jelének tekintették és további kitartásra buzdították őket.

⁹ A kihallgatási jegyzőkönyvek forrásértékéről lásd Farkas 2006.

a községben.¹⁰ A község lakóinak ezért valószínűleg az 1960-as tüntetés jelentette azt, amit más közösségeknek 1956 októbere: a zsarnoki hatalommal való szembe-
szegülés és a közös célért való összefogás kollektív élményét.

Beszélgetőtársaim tüntetésről szóló történetei nagyjából összezsengtek, különböző nézőpontból, de hasonló jellegű tapasztalatokról, élményekről szá-
moltak be. Egyik interjúalanyom, az 1929-ben született Irén¹¹ elbeszélései azon-
ban több lényeges ponton is eltértek a tüntetésről lassan kialakuló és a leginkább
hitelesnek látszó képtől. Valamennyi visszaemlékező – a nyomozati iratokkal tel-
jes összhangban – azt állította például, hogy a tüntető asszonyoknak *nem* sikerült
megszerezniük a tanács épületében őrzött belépési nyilatkozatokat. Történtek
ugyan kísérletek arra, hogy erőszakkal behatoljanak az irodába, de a tanácsházát
ostromló asszonyok rohamát a bent tartózkodó funkcionáriusok és a gumibotot
is használó „falufelélős” rendőr megghiúsították. Irén ezzel szemben azt állította,
hogy a nyilatkozatok egy részét az asszonyoknak végül sikerült kihozniuk az épü-
letből, sőt, ezeket még ott helyben el is égették. A télesztagság tényét bizonyító
belépési nyilatkozatok fizikai megsemmisítése (elégetése vagy összetépeése) mások
történeteiben is megjelent, de csak mint célkitűzésről, nem pedig mint megvaló-
sult tényről beszéltek róla.

Hasonló eltérést tapasztaltam a zászlókról szóló történet esetében is. A nyo-
mozati iratok szerint az asszonyok a római katolikus templomban található
nemzetiszínnű zászló alatt akartak a tanácsháza elé vonulni, majd ott elénekelni
a Himnuszt. A zászlót azonban nem tudták megszerezni; az éppen távollévő plé-
bános házvezetőnője nem teljesítette kérésüket. A visszaemlékezők történetei
annyiban térnek el ettől a verziótól, hogy szerintük nem nemzetiszínnű zászlóért,
hanem a templomi zászlóért mentek néhányan a római katolikus és a görög
katolikus templomba.¹² Az ő történeteik szerint sem sikerült a zászlókat megsze-
rezni, de ennek okát a rendőrök megjelenésével magyarázták. A zászló mindkét
változat szerint szimbolikus jelentéssel bíró tárgy volt, használatával a tüntetők
összetartozásukat kívánták reprezentálni, elszántságukat erősíteni, valamint cél-
jaikat a nemzet, a haza, illetve a kereszténység eszmeköréhez kötni.

Irén szintén templomi zászlókról beszélt, de az előzőektől eltérően ő prakti-
kus funkciót tulajdonított e tárgyoknak. Nála jelképből valódi fegyverekké váltak.
A zászlóért szerinte nem nők, hanem férfiak mentek, és nekik is csupán a zász-
lórudak kellett, hogy a tüntető nőket megvédelmezzék a tömegosztatás során
gumibotot használó rendőröktől. Kérdésemre, hogy nem inkább a zászló része
kell-e a tüntetőknek, így válaszolt: „Hát az minenképpen? A rongy a zászló tetején?”

¹⁰ Egyik interjúalanyom szerint 1956 októberében a községben valaki „a nagyboltból kihajította a Lenin-szobrot”, valamint Mátészalkáról fellobogózott teherautókon jöttek a munkások, vas-
utasok, hirdették, hogy mostantól minden jobb lesz. Ők pedig a kiskapuban álltak és tapsoltak
nekik: „mit tehattunk, tapsoltuk őket, de nem mentünk közéjük”.

¹¹ Interjúalanyom teljes nevét az anonimitás tiszteletben tartása miatt nem közlöm.

¹² Az 1941-es népszámlálás adatai szerint a község 2601 fős népességéből 1299 fő római katoli-
kus, 1011 fő pedig görög katolikus volt. Az 1941. évi népszámlálás.

A rúd elég volt.” A nyomozati iratokban nem találunk utalást arra, hogy a „fel-fegyverkezett” férfiak az asszonyok segítségére siettek volna. Irén elmondása szerint azonban nagy verekedés volt, a férfiak bátran kiálltak az asszonyok mellett.

Irén történetei éppen azért keltették fel figyelmemet, ami miatt azokat eredeti kutatási céljaimra nem igazán tudtam felhasználni. Nyilvánvaló „tévedései” miatt nem tekinthettem őket a szemtanú múltrol szóló „hiteles” beszámolójának. Úgy sejtettem azonban, hogy a többiek elbeszéléseitől való eltérések hátterében nem a „csalóka emlékezetet” kell keresnem. Valószínűbbnek tartottam, hogy Irén történetmondása során – a „valóságtól” másoknál jobban elszakadva – a múltrol őrzött emlékeiből egy neki jobban tetsző narratív valóságot konstruált. Mivel ezt a fajta „kreatív” múltidézt, a „gyűrődések kisimítására”¹³ való erős törekvést igen figyelemreméltó jelenségnek tartottam, Irén történetei önmagukért kezdtek el érdekelni. Többször is felkerestem,¹⁴ és minél tovább hallgattam, annál határozottabban bontakoztak ki egy egyéni világlátás, egy jellegzetes narratív stratégia nyomai. Az első találkozás félig-meddig tematikus és irányított interjúja után a következő alkalmakkor arra kértem, hogy mondja el élete történetét, és engedtem, hogy teljesen önmaga alkossa meg élettörténeti narratíváját. Arra voltam kíváncsi, hogy hogyan jeleníti meg életútját, milyen jelentéssel látja el múltbéli tapasztalatait.¹⁵

A „KÉSZ” TÖRTÉNETEK

Ahogy családtagjainak elbeszéléséből megtudtam, és részben magam is tapasztaltam, a verbális kommunikáció és ennek részeként a történetmesélés Irén életének fontos része. Örömmel fogad minden beszélgetőtársat, akivel megtárgyalhatja a családjában, falujában történeteket, a rádióban, tévében hallottakat. A látását szinte teljesen elvesztett, állandóan otthon tartózkodó idős asszony számára a beszélgetés maradt a külvilággal való kapcsolattartás, az információcsere és az önreprezentáció szinte egyetlen módja. Nemcsak érdeklük a környezetében történetek, de sok mindenről határozott véleményt is alkot, sőt, befolyásolni is szeretne másokat, alakítani is kívánja az eseményeket.

¹³ „Az értelmes, jó élet iránti igény arra szorít bennünket, hogy kisimítsuk a gyűrődéseket, ezt pedig az értelmezés, a tudatos reflexió szintjén tudjuk elvégezni.” László 1998: 125.

¹⁴ Irént 2010 októberé és 2011 márciusa között négy alkalommal kerestem fel, és négy és fél órányi interjút készítettem vele.

¹⁵ Az emlékezéssel, emlékezettel, élettörténeti narratívával foglalkozó irodalom szerint az emlékezés olyan tevékenység, amelynek során a múltrol szóló emlékképeket az emlékező a mindenkori jelen horizontjából önmaga alkotja meg a múltrol magában tárolt nyomokból, tapasztalatokból. Az emlék tehát nem pontos mása, rekonstruálása a múltban megtörtént eseményeknek, hanem valamilyen séma szerinti konstrukció. A visszaemlékezés során ezeket az emlékeket elbeszélhető „élettörténette” állítja össze az emlékező. Ennek a folyamatosan átszerkesztett élettörténetnek a feladata a személyiség identitásának, az én folyamatoságának, egységének és integritásának a megteremtése. A témával kapcsolatban lásd például: Niedermüller 1988; László 1998; Tengelyi 1998; Gyáni 2000; Kovács–Vajda 2002; Keszeg 2011.

A jelenről szóló diskurzus mellett Irén kommunikációjának lényeges eleme a múlt felidézése. Emlékeinek történetté formálása mögött egyaránt ott rejlik a tapasztalatátadás („Ilyen volt akkor a világ!”), és az önmegmutatás szándéka („Ilyen voltam, illetve ilyen vagyok én!”). A történetmesélés egyben a fiatalabb nemzedékekkel való kapcsolatteremtés és kapcsolattartás lehetőségét is jelenti számára. Érdekesítően előadott, szórakoztató elbeszéléseit szívesen és rendszeresen hallgatják a családtagok, le tudja kötni a már felnőtt unokák figyelmét is. Történetei közül egy idő után természetesen kiváltak a kedvencek, a legszívesebben mesélt és a legszívesebben hallgatott darabok.¹⁶ Gyakori elmondásuk során szövegük folyamatosan csiszolódott, a mesélő hol elvett, hol hozzátett valamit a korábban elmondottakhoz, hol a hangsúlyokon, hol az események sorrendjén változtatott. Idővel kialakult egy többé-kevésbé állandósult változat: „elkészült” a történet. Ilyen „kész” történetekre utalnak Irén szomszédasszonyának, állandó látogatójának és beszélgetőtársának szavai, aki az egyik alkalommal, miután velem együtt végighallgatta Irént, a következő megjegyzést tette: „Én figyelem, és ugyanúgy mondja el mindig.”

Irén a vele készített interjúk során e „kész” történetek felhasználásával alkotta meg élettörténeti narratíváját. Kiválogatta és valamilyen rendszer szerint – olykor kronologikusan, olykor tematikusan elrendezve – csoportosította az életéhez köthető elbeszéléseket. Ez megkönnyítette a dolgát, hiszen nem ott és akkor kellett emlékeiből történeteket konstruálnia, hanem a már többször „tesztelt”, véglegessé formált történetek közül választhatott. Már az interjú legelején feltűnt az a szokatlan könnyedség, ahogy elindította élettörténetének elbeszélését. A szokásos kezdés, a biográfiai alapinformációk (mikor, hol és milyen körülmények közű született) tényszerű közlése helyett, a tétovázás legkisebb jele nélkül fogott hozzá egy kerek, frappáns kis történet előadásához. Tőlem csupán annyit kérdezett, hogy elvárásaimnak megfelelő-e az, amit ő kezdésnek a legalkalmasabbnak tart: „Jó lesz-e, ha azzal kezdem, hogy két éves koromban, mikor elvittek a templomba...”. A továbbiakban is nagy kedvvel és folyamatosan beszélt. Ha néha-néha el is akadt egy pillanatra, szinte mindig önmaga lendítette tovább az elbeszélést, ahogy a következő interjúrészlet is mutatja:

„Irén: Na, mit akarsz még kérdezni, lyányom? Még mondjam tovább?

Kérdező: Igen.

Irén: Na, akkor aztán jött az, hogy mán kapát löktek a kezembe, menni kellett kapálni...”

Habár a „kész” történetek létezése megkönnyítette Irén számára a történetmondást, ugyanakkor akadály is volt egy koherens élettörténeti narratíva létrejöttének. E történetek ugyanis eredetileg nem azzal a céllal születtek, hogy

¹⁶ A kedvenc történetek létezésére utaltak Irén menyének szavai: „Anyu, azt mondja már el, mikor a tésszel mentek kirándulni”; „Elmondta anyu az amerikás rokont?”; „Azt mondja el, anyu, amikor disznót vágtak, hogy dugták el!”

általuk a teljes életút megjeleníthető legyen, hanem egymástól függetlenül jöttek létre, és Irén életének csupán egyes (más szempontok szerint kiválasztott) eseményeiről szóltak. Az elbeszélőnek tehát ahhoz, hogy élettörténetét elbeszélhesse, egyrészt a hiányzó biográfiai adatokat kellett pótolnia, másrészt találnia kellett egy olyan értelmezési keretet, egy olyan struktúrát, amelyben a különálló „kész” történetek egy összefüggő elbeszélés részeként jelenhettek meg.

A létrejött narratíva végül egyik kíváncsúnak sem felelt meg igazán. Nem sikerült megteremtenie az életút folyamatosságának illúzióját, az élettörténet erősen töredezett maradt. A „kész” történetekben nem szereplő életszakaszokról többnyire kidolgozatlan, felsorolászerű *tudósításokat* kaptunk az eseményeket és a helyzeteket árnyaltan bemutató *történetek*¹⁷ helyett. Sok, általam fontosnak gondolt (és vélhetően nem tabusított) eseményről pedig egyáltalán nem beszélt.

Egyetlen olyan motívum fedezhető fel Irén elbeszélésében, amelynek funkciója vélhetően a széteső élettörténeti narratíva összetartása, a koherenciateremtés volt. Ez pedig a múlt és a jelen folyamatos ütköztetése, amelynek révén a nosztalgikusan szemlélt múlt aranykorként, a jelen pedig pusztuló világgént jelenik meg. Irén élettörténetét erre a narratív szálra fűzve adta elő. Az ellenpontozás többnyire a történetek közé helyezett leíró, magyarázó típusú szövegekben¹⁸ történt, amelyek így lényegében a történeteket összekötő habarcs szerepét töltötték be.

AZ ELVESZETT ARANYKOR. NOÉ BÁRKÁJÁTÓL A PLÉHTEHÉNIIG

Irén visszaemlékezése során (a történeteken kívüli szövegekben) a világ folyását hanyatlásként, az értékek pusztulásaként jeleníti meg. Ahogy minden élettörténeti elbeszélésnek, Irén múltjáról szóló narratívájának is a jelen a kiindulópontja, ami ez esetben a beszélő öregkora, valamint a 2010 körüli évek Magyarországáé, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéjé és Nyírcsaholyáé. Innen visszatekintve lesz számára egyre szebb és idillibb a múlt. A személyesen megélt idő kezdetét, a két világháború közötti évekre eső gyermek- és ifjúkorát pedig már egyenesen aranykornak látja, a bőség és a harmónia világaként mutatja be: „hát ez aranybánya vót ez a kis falu”, termeltünk „tengerit, gabonát, búzát, zabot, meg mindent, amit Noé a bárkába bevitt”. A szövegek többségénél egyértelműen kiderül az elbeszélő szándéka: a virágkorról szóló konstrukció a jelen bemutatásához, ellenpontozásához kell:

„Mert minden családba’, ami szemszájnak tetszett, minden vót. Ha felpakolt a szekere-re? Mátészalka nem messze vót, elvitte, egy csomó pénzt hozott belőle haza. El lehetett adni. Hát most mit visz el? Saját magát? Hát talán még piac sincs, nem tudom.”

¹⁷ A narratív biográfiai elemzés rövid összefoglalója: Kovács 2007.

¹⁸ „Leírás: alapvetően statikus mivelta különbözteti meg az elbeszéléstől. A benne elbeszélte események »befagynak«, a cselekmény érdektelenné válik, valójában egy (helyzet)képet tár elénk [...]. Magyarázat: általánosító tartalmú, érvelő-értelmező szövegrész [...]” Kovács 2007: 383.

„Olyan hosszú kolompér-halmunk volt, lyányom, hogy nem tudta a végét [...] az idén meg volt egy kiló kolompérom. Na?”

„Itt, ide figyelj, ebből az utcából csorda hajtott, ma meg egy-két tehen van. Másik utcában is egy-kettő.”

„Olyan csarnok vót, kislyányom, ha megláttad vóna! Kettőt kellett a tejesnek fordulni Csaholybúl, annyi tej vót. Most egy deci sincs! Most meg az úton kiabál egy gép, hogy »Oda megyünk lakni, ahun tejet kapni« [...] Most mán pléhtehén¹⁹ van.”

A község lakói összetartó, együttműködő közösségként jelennek meg Irén aranykorról szóló elbeszélésében; megbecsülték és segítették egymást, nem voltak köztük komoly ellentétek. „A meleg lélek, a szeretet vezetett bennünket, nem az, mint most, hogy ha nincsen olyan ruhád, ami nekem van, akkor le vagy nézve, nem tárgyalok veled.” A helyi társadalmon belüli harmóniát leginkább az anya figurája testesíti meg:

„Mindenkinek a Terca nénije vót [...] Mindenkit szeretett [...] Aki sokasodott, az mind a markában szült meg [...] Egy sütet kenyeret nem ettünk meg szegények nélkül.”

Harmónia jellemezte ember és természet kapcsolatát, valamint a hagyományos paraszti gazdálkodás egész rendszerét is. Az összhang megbomlását a hanyatlás egyik lényeges elemeként írja le Irén. A gyógynövényeket gyűjtő és azokkal gyógyító anya, valamint a 98 évet megélt nagyapa (akinek „gyógyszer a szájában sose vót, orvos azt sose látta”) ellenpontozza a jelen állapotot:

„Éppen máma hallgattam, hogy mennyi rákos pulya [gyerek] van, igaz lyányom? Akkor kipucolta a napraforgóolaj mindenbül a pulyát. Most csak gyógyszer... Megfázott? Gyógyszer. Az én anyámnak, ha felmentél vóna a padjára [padlására], megnézted vóna, lyányom, ott vót száz zacskó [...] Elöl vót a kamilla, utána vót a borsmenta, utána vót a szegfűtea, tarisznyába, akácfavirág-tea, cintorium [ezerjófű].”

A család szükségleteit biztosító gazdaság léte, az önellátás képessége szintén eltűnő értéként jelenik meg:

„Hát nem kellett olyan nagyon a bótba menni, hát tej vót, túró vót, kenyeret sütötünk, hús csirkét megfogtunk, édesanyám levágta, pucoltuk, bele a fazékba, levesbe. Igaz? Na. Nem kellett a bótba szaladgálni! Hát most ez az én családom is, hát nem tud kifőzni, míg a bótot nem járja meg.”

¹⁹ A tejet áruló autó tréfás megnevezése.

A paraszti munkát Irén szintén az aranykori idill részeként mutatja be: „Annyira szerettük a földet, nem ismertünk se testi, se semmiféle fáradtságot.” Akkor is eszményít, amikor a paraszti élet nehézségeiről beszél. A gazdaság működtetésével és gyarapításával járó kemény munkát, a sok nélkülözést és lemondást erényként jeleníti meg. A parasztagdát és családját a földszeretet, a munkabírási, a szorgalom, a beosztó, takarékos életvitel példájaként szembesíti a mai állapotokkal:

„Ha kettő szegény összekerült? Akkor mán úgy csinálta, hogy mán két kis borjút vett, szépen bekötötte, éltetgette, nevelte. Na. Vettünk egy ócska szekeret, egyik évben csináltattunk bele két jó kereket, meg ezt, meg azt, lassan mán csak úgy katogott. Így dolgoztunk. Nem mentünk nyaralni! Áztatni a seggünket össze-vissza, hanem a forintot így tettük össze-fele.”

„Ha akadt egy kis bika, meg egy disznó vagy valami eladni, azt le kellett tenni, a család nem ugrálhatott, mert abból földet kell venni, ugye gyermekem, földet.”

„Hát hun van máma olyan fiatal, hogy arra törekedne, hogy ennyit kaparintsak. Elhányi, elmenni, elutazni. Jó, hogy most ez a divat. Meg kell nézni mindent, ösvényt, bokrot.”

„De ide figyelj, mikor mán egy kicsit nagyobbak vótunk? Ááá, hűségesen mentünk. Nem úgy, hogy abba hagyom a földet, nem fizetnek érte, nem dógozok vele, ugyi? Mert... most [a rendszerváltás utáni években] ezt csinálták. [...] Kikapták azt a kis földet, ááá, nem hizlalok én..., mert nem fizetik ki. Akkor jövőre nem csinálta. [...] Hát milyen világ ez itt? Na. Hát ez minket, az öregeket ez kikészít. Mert mi danolva, füttyülve mentünk.”

Irén elbeszélése szerint az aranykori harmónia megbomlása több szakaszban történt. A múltból a jelenbe tartó folyamatot legélesebben kettéosztó cezúra a község 1960-as kollektivizálása volt, ami a személyesen megélt időt a téesz előtti paraszti és a kollektivizálás utáni világra bontotta. Bár ezeken belül is megkülönböztet különféle időszakokat (a háborús éveket, a Rákosi-korszakot, illetve a rendszerváltás utáni időt), de egyik sem képez olyan éles korszakhatárt, mint a falu életét gyökeresen átalakító téeszítés: „A háború után vót a nagy beadás, utána jött a téesz”; „mink a téesz után mentünk tönkre”. Amíg a háború és a beszolgáltatás csupán az aranykor átmeneti felfüggesztése volt szerinte, a téeszítés, az önálló parasztagdaságok felszámolása véglegesnek bizonyult, visszafordíthatatlanná tette a változást. Ez utóbbi meggyőződés látszik abban is, hogy Irén a téeszek rendszerváltás utáni felbomlását és a földkárptólást nem restaurációnak, hanem a hanyatlás következő fokozatának tekinti:

„Hiába megkaptad a földet, mert kaptunk ugye valami kis földet, hát mivel szántod meg? Na, mivel? Se tehen nincsen, se lú nincsen, hát akkor most mán mi lesz itt velünk ennyi földdel? Sok csak elpocsékolta, mert tehetetlenné vált, ugyi.”

„Hát minek szüntették meg [a téeszt]? Nem kellett azt megszüntetni, a munkanélküliek elvergődtek benne!”

Bár a narratíva szerint a kollektivizálás hozta a legtöbb rosszat a falu életében és az első évek különösen nehezek voltak, a jelenből visszatekintő beszélő mégsem a téesz-időket, hanem a jelenkort tartja a hanyatlás utolsó stádiumának. Az aranykor egyik meghatározó eleme, a közösségen belüli összhang Irén szerint még a téeszben (a tagok között) is megvolt. Kérdésemre, hogy milyen volt akkor az élet, azt válaszolta:

„Szép, jó volt. Elment minden gondolatunk, minden gonoszság kiment belőlünk, érted, lányom? Egy volt mindenki. Ha lemaradtál a sorral, gyengébb voltál, beteg voltál, változás volt, a másik ment neked segíteni.”

Bár az aranykori bőség soha nem tért vissza, a téesz-világ Irén számára a mai bizonytalan állapotokkal összevetve az anyagi biztonság és a kiszámíthatóság kora volt:

„Én nem tudom meggyűlölni ezt a múlt rendszert se, ami elmúlt rajtunk [...] Tudod miért? Benne éltem, négy gyermeket azért felneveltem [...] mindnek saját lakása van. Hát akkor nem volt jobb ennél?”

Irén elbeszélésében többször is használja „az én koromban”, illetve „a mi korunkban” kifejezéseket, anélkül, hogy konkrétan megjelölné, életének mely szakaszát érti alatta. Lehet, hogy csupán a fiatalságát, a tevékenyen eltöltött éveket felidéző idős ember szokásos szóhasználatával van dolgunk. Ha azonban a fenti idézetnek a „múlt rendszerre” vonatkozó megállapításával vetjük össze („ami elmúlt rajtunk”), más értelmezés is lehetséges. E megfogalmazások azt is sejteni engedik, hogy Irén mit gondol egyén és történelem viszonyáról, arról, hogy az egyén inkább alakítója vagy inkább elszenvetője volt-e egy-egy történelmi kornak. Az „én koromban”, „mi korunkban” kifejezések birtokviszonya szorosabb összetartozásra utal, a történelmet inkább a kortársak alkotásának tekinti, míg a rendszer, „ami elmúlt rajtunk” szókapcsolat az egyénektől függetlenül (felettük, rajtuk) végbemenő, befolyásolhatatlan folyamatként jeleníti meg. Irén az aranykorként bemutatott korszakot minden bizonnyal az előbbihez sorolja, míg a téesz-időket, mint láttuk (és valószínűleg az aranykortól máig tartó teljes időszakot is) az utóbbihoz tartozónak tekinti.

A Rákosi-korszakba és a téesz-világba helyezett történeteiben ugyanakkor Irén egyáltalán nem passzív, sodródó személynek mutatja be önmagát, hanem olyan

aktív szereplőnek, aki nem hagyja, hogy tőle független erők irányítsák a sorsát. E történetek mindegyike a körülmények ellen lázadó Irén (olykor egy-egy családtag) kis győzelmeiről szól. Hogyan rejtette el a dohányt a fináncok, a feketén levágott disznót a begyűjtést végző tanácsai alkalmazottak elől, hogyan szedte rá zsírbeadásnál az átvevőt, hogyan mért ki magának a téesz területéből a megengedettnél nagyobb háztáji földet, hogyan járt túl a téesz vezetőinek az eszén.

„IGAZSÁGTEVŐ” TÖRTÉNETEK

Itt térnek vissza a „kész” történetekhez és a tanulmány elején „kreatív” múltidézésnek elnevezett narratív technikához. Úgy gondolom, hogy Irén történeteinek nagy részét az a szándék hívta létre, hogy igazságot szolgáltatson az elszenvedett sérelmekért, rendet teremtsen a felfordult világban, helyreállítsa a megbomlott harmóniát. Amíg élettörténeti elbeszélésében a történeteket összekötő szövegekből egy hanyatlást vizionáló világkép nyomai bontakoznak ki, addig a történetek az ez elleni küzdelem produktumai. Ilyen „igazságtevő” történetek különösen két időszak emlékeztetéhez kapcsolódnak: az 1950-es évek első feléhez, valamint az 1960-as évek elejéhez. Irén elsősorban a beszolgáltatási rendszer, a kollektivizálás, illetve a téesz világ első éveinek felidézésénél érezte szükségességét az utólagos, narratív igazságtételnek, annak, hogy legalább a történetmondás idején és a történetek szintjén elégtételt vegyen a múltban elszenvedett sérelmekért, illetve próbálja visszaállítani a világ számára elfogadható rendjét.

A begyűjtésről szóló történeteiben ennek megfelelően a hangsúly nem a parasztgazdaságokat kiszipolyozó elvonási gyakorlat bemutatásán van, hanem az ezzel eredményesen szembeszegülő egyén áll a középpontban, aki a begyűjtést végzők ügyes kijátszásával védelmezi családját, gazdaságát. Irén a zsírbeadás szabotálásáról (összetört főtt krumplit kevert a zsír közé, „így megóvtalmaztam 10 kiló zsírt”) szóló történetét így vezeti be:

„Tejet kellett beadni, tojást kellett beadni, paszulyt kellett beadni, zsírt kellett beadni. Egy hízó, ha megöltél, 5, 6, 10 kilót be kellett adni, beszőgátatni. Én akkor is kitoltam velük, lyányom. Hát csak nem fogja a kölyköm enni ezt meg azt, amikor itt a drága zsír?!”

Akárhogy is történt eredetileg (akár sikerült valóban megtevesztenie a földműves-szövetkezet átvevőjét, akár nem), a történetmondó Irén a történet szereplőjeként helyreállítja a kibillent egyensúlyt. A történet mérlegén a „megóvtalmazott” 10 kiló zsír a ténylegesnél jóval többet nyom. Az erőviszonyok is átalakulnak: Irén nem a hatalomnak kiszolgáltató, hanem az érdekeit ügyesen védelmező szereplőként jelenik meg. Legszívesebben ebbe a szerepbe helyezi magát a többi történetében is, amire a fenti idézet is utal („én akkor *is* kitoltam velük”). Nem kérdéses számára az ellenszegülés jogossága; a hatalom szabályait

felülírhatják a család biztonsága, a túlélés magasabb szempontjai: „Hát, aki ügyes vót, ügyes vót, aki nem vót ügyes, az megdöglött éhen.”

Mári Róza a padlásán

Másképpen szolgáltat igazságot Irén a Mári Rózáról szóló történetében. A padlássöpréseket végző tanácsi alkalmazott neve már az élettörténeti elbeszélés korábbi szakaszában is megjelenik:

„Akkor ide figyelj, olyakat is kitaláltak..., ááá..., hát a padra felmentek! Ami maradék paszulyok, meg mindenek ott vótak, összeseperték..., ilyen dög kurvák. Azt’ elvitték tülünk, azt’ azutt hallottuk meg, hogy ugye Mári Róza, meg a másik magának főzi a paszulyt belőle.”

A *kurva* szó használata verbális elégtétel, a megvetés kifejezésére szolgáló nyelvi eszköz, amit a piszkos munkát elvállaló, másokat – ráadásul részben a saját hasznára – megkárosító nők megnevezésére már a történetek idején is használtak:

„Vótak ilyen, mi csak azt a nevet adtuk nekik, hogy kurvák. Még a padra is felmentek, lányom, az utolsó szem paszulyodat is leszedték.”

A pórul járt padlássöprő „fehércselédről” (Irén megnevezése) szóló történet Irén utólagos elégtétele az akkori sérelmekért. Elmondása szerint egyszer, amikor a család felnőtt tagjai valamennyien a mezőn voltak, Mári Róza felmászott a padlásra, hogy összeszedje és elvigye az ott talált babot. Irén öt-hat éves kislánya (akit otthon hagytak, hogy figyelje az ellés előtt álló tehenet) eközben ledöntötte a padlásra vezető létrát, Mári Róza pedig ott rekedt egészen addig, ameddig a felnőttek késő este haza nem jöttek.

„A kislány otthon maradt. Hát a szemé láttára felment Róza néni a padra. Nagy pad volt nekünk, nem tudom hány méteres vót a lájtor, felmászott. A fiú megfogta alól, húzta, húzta, húzta a lájtort, lepottyant a lájtor, fennmaradt az asszony.”

Róza foglyul ejtése és hosszas „raboskodása” azonban önmagában nem volt megfelelő elégtétel Irénnek, súlyosabb büntetést is kimért rá, a falu nyilvános megvetését is el kellett tűrnie. A padlásán ragadt nő ugyanis hiába kért segítséget az arra járóktól, senki sem volt hajlandó kiszabadítani szorult helyzetéből, mindenki úgy gondolta, hogy megérdemli a büntetést. Irén szerint így könyörgött Róza a szomszéd gazdának:

„Gyere mán, húzd ide a lájtort, hát mán itt döglök meg szomjan, éhen. Hítam mán befele Mizsákot is, Bartkut is, senki nem akarja odatenni, mindenki azt kiabálja, hogy basszun ott, ha felmászott!”

Irén bizonytalanságban hagy minket a kisfiú tettének indítékait illetően, vajon csupán egyszerű csínytevés volt-e a létra elvétele, vagy a család tulajdonának találékony megvédelmezése. A kisfiú az arra járóktól hol segítséget kér a létra visszaállításához (mivel ő egyedül nem bírja), hol pedig eldicsekszik Róza foglyul ejtésével („a kurva Róza fenn van a padon; összeszedett mán vagy három zsák paszulyt, de én nem engedem le”). Hasonló funkciót tölt be a gyerek két másik történetben is. Mindkettő arról szól, hogy a fiúcska hogyan vezeti félre az elrejtett dohány után kutató fináncokat, akik őt cukorral akarják megvesztegetni. A kisfiú lényegében mindkét esetben elárulja a rejtkehelyet, de oly módon, hogy a fináncok nem veszik komolyan, tréfának, ugratásnak tartják.

„[A fináncok] cukrot hoztak neki, hogy vallja ki, hogy hun van. Tudták, hogy minálunk sokat lennek! Azt mondja, ... most tízszer annyit adok neked, ha megmondod nagyapának hun van a dohányja. Hát a Fidi farka alatt – vót egy kutyája, úgy hítták, hogy Fidi –, ami azt jelentette, hogy a spór [sparhelt] alatt vót a Fidinek egy kis skatula, és az alá ásta el édesapám a dohányt. [...] A finánc meg kacagta, az a kutya lyukára gondolt...”

A másik esetben a gémeskút végére súlynak elhelyezett vödörbe rejtette el a nagyapa a dohányt, mire a gyerek azt mondta, hogy „felmászott az égbe a dohány”. Mint később megtudtam, a fiú felnőtt korában meghalt. Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy Irén történeteiben ilyen fontos szerepet kapott. Négy gyermeke közül ő az egyedüli ugyanis, aki gyerekként aktív alakítója a múltnak. A többi gyerek csak felnőttként jelenik meg elbeszéléseiben.

Nem lehet eldönteni, hogy a Mária Rózáról szóló történet valóság és fikció milyen arányú keveréke. Csak gyanítható, hogy a padláson rekedt ember sztorija valódi eseményen alapulhatott, de a közutálatnak örvendő Róza talán csak Irén kreatív múltidézése révén lett a történet főszereplője. A segítségkérést elutasító három férfi szerepeltetése is utólagos hozzátoldás lehet. A történet megszerkesztettsége és egyes motívumai, Irén egyéb történeteivel hasonlóan, már-már népmesei elemekre emlékeztetnek. Klasszikus népmesei fordulat a legkisebb kisfiú, aki igazságot szolgáltat, a csapdába esett hős/antihős, a három próbálkozás, az erkölcsi világrend helyreállítása.

Irén és a téesszervezés

A Mária Róza-történettől eltérően az apa téeszbe kényszerítéséről szóló bizonyára nem tartozott Irén gyakran és szívesen elmondott „kész” történeti közé. A belépési nyilatkozat aláíratásának megalázó körülményeiről nem lehetett humoros sztorit konstruálni, és előadni sem volt könnyű úgy, hogy a történet egyben elégtétel is legyen az elszenvedett sérelmekért: megbüntesse a bűnösöket, megoltalmazza az áldozatokat, vagy a veszteseket győztesként láttassa. A nehezen feldolgozható élmény így valószínűleg a vele készített interjúk során formálódott elmondható történetté. Irén az első és a második találkozásunkkor is elmesélte, hogy a téesszervezők 1960-ban hogyan vették rá apját a belépésre. A két szöveg közti eltérés jól mutatja a történet érlelődésének folyamatát. Mindkét változat lényegében hasonló történetelemekből (szereplők, helyszínek, párbeszéd) épül fel, a különbség inkább a szerkesztésben, a hangsúlyok elhelyezésében, az egyes történetrészek sorrendjében van. Az első szöveg szaggatott, kiszólásokkal, magyarázatokkal megakasztott történetmesélésehez képest a második verzió feszebb szerkezetével és pergőbb cselekménybonyolítással drámaibb hatást ér el.

Az élmény felidézésének módja mindkét történetben azonos, Irén látószögéből mutatja be apja kálváriáját. A téesz-szervezés idején egyik reggel behívják a családfőt a tanácsházára. Irén miután hiába várja haza, utánamegy. „Hát már 9 óra, 10 óra, 11 óra. [...] Hát sokáig vót, elmentem utána.” A tanácsházán azt látja, hogy apját másik két gazdával együtt a téesszervezők felküldték a padlásra, a létrát pedig elvették és azt mondták, hogy csak akkor engedik le őket, ha aláírják a belépési nyilatkozatot. Irén dühösen rájuk támad:

„Tudod, mintha a szívembe vágták vóna a kést! Az én drága jó apám! Hát kinek ártott az, hogy a padra felvitték?! Kezdem rempelni [szidalmazni], hangolni, hát integetett csak [az apa] [...] Miért ne szóljak, nem bántottam én senkit se? Én még senki padját nem sepretem, senkitül egy karaj kenyeret nem kértem, mért ne pofázzak?”

Majd szemtanúja lesz annak, hogy a téesz-szervezők egyike, aki szintén a padláson tartózkodott, lelöki a magasból az egyik idős gazdát. „Egy ember a hátoknál állott és a B. Gabi bácsit lelökte. Lájtör nélkül szegény leesett. [...] Hogy jajgatott az a szegény öreg, tehetetlen ember.” Megrettenve attól, hogy apjával is ez történik, rábeszéli, hogy írja alá a belépési nyilatkozatot.

„Azt mondom Raposnak [a tanácsitkárnak], tedd oda azt a lájtort! Gyere apám, szállj le! Egyem meg azt a szép arcodat, szállj le nekem onnan, gyönyörűségem! Ne törődj véle! Fogunk menni, mondom, a kolhuszába [kolhozba] dolgozni, amitül én nem halok meg, te se. Lejött a kis öreg, ha láttad vóna azt a ragaszkodást, kislyá nyom. Így remegett az az idős keze!”

Irénnek sikerült úgy előadnia egy vereség történetét, hogy a hangsúly ne a nyilvánvaló kudarcon legyen. A történet főszereplője nem a megalázott, megfélemlített és végül legyőzött apa, hanem az erőszaktevőkkel bátran szembeszálló, apját a veszélyből kimenekítő, elszánt Irén. Ily módon könnyebb volt elmondani a családfő és a család tragédiáját. Csupán ez a történet azonban nem volt elég ahhoz, hogy Irén helyreállítsa a törtétek miatt felborult erkölcsi világrendet. Ezt egy később előadott külön sztori keretében tette meg. E „kiegészítő” történet szerint évekkel később saját maga állt bosszút azon az emberen, aki a padlásról lelökte a „meggyőzhetetlen” idős gazdát.

„Meg a képeemben volt annak az embernek, aki Gabi bácsit a padról lelökte..., úgy láttam..., éjszaka bezártam a szemem, azt az embert láttam. De annak megadtam, nem bánom én, akár most fizetek is érte, vagy mi. Az, kérlek szépen, az úton kaparta a követ, az az ember... Megyek befele, jó szekér csöves tengerit viszünk, Szalkára vittük a piacra... Észrevettem az embert, aki a Gabi bácsit lelökte és apámat is a padról le akarta lökni. Útkaparó volt, érted, az úton. Mellette volt a gereblyéje, szalonnát evett kenyérral. Mondtam édesapámnak... »Maga csak menjen édesapám – mondom – megyek én is mindjárt.« Olyan düh jött belém, lányom, hogy mikor odamentem az öreghez, mondom: »Maga volt az, amelyik apámat le akarta lökni?« »Hááát...« Valamit mondott vagy nem mondott, az isten figyelte mán, nem értettem én, csak a gereblye a kezembe került. Na, meggyógyítottam én, biztos kapott annyit, mint amit Gabi bácsi, ahogy lelökte a padról.”

A történet többszörösen is igazságot szolgáltat. A fizikai bántalmazáson túl az is a bosszú része, hogy a volt „verőlegény” útkaparóként jelenik meg, míg Irénnek „jó szekér csöves tengerit” visznek éppen a mátészalkai piacra. Irén itt nemcsak történetmondóként, hanem szereplőként is részese a leszámolásnak. Tettét erkölcsi szempontból teljesen jogosnak tartja, még ha ellenkezik is az a tényleges joggal („nem bánom én, akár most fizetek is érte”). Míg a Mári Róza-történetben a büntetés egy gyerek csínytevésének következménye, amit a begyűjtést elszenvedő helyi közösség csak helyeslően tudomásul vesz, illetve a maga számára hasznosít, addig itt az áldozatokat képviselő Irén tudatos és nyilvános bosszúállásáról van szó.

Az apa téveszbe kényszerítéséről szóló történetben az anya figurája is megjelenik. Teljesen egybevágva azzal a képpel, ami az írott források alapján kialakult bennem a kollektivizálás ellen tüntető nyírcaholyi asszonyokról, a feleség az, aki a végsőkéig való kitartásra buzdítja a férjét. Annak kényszerű kapitulációját gyengeségnek, szükségtelen, korai behódolásnak tartja, majd a többi asszonnal összefogva, a férfiak helyett tüntetni megy, hogy visszaszerezze az aláírt belépési nyilatkozatokat. Az otthon szövő anya képe, valamint a tanácsházára induló férjéhez intézett figyelmeztető, majd visszatérése után számon kérő szavai foglalják keretbe Irén történetét:

„Hát... anyám itt szüött, itt szüött énnám ott hátul a pecuban [kis helyiség]..., aztán hitták szegény jó apámat, hogy Mihály bácsi, azonnal jöjjön felfele.”

A távozó férjétől így búcsúzott: „»Miska! Alá ne íráj!« Szegény, némán visszaszólt: »Dehogy írok.«” A hazaérkezés története így hangzik:

„Aláírt. Hazajöttünk. »Anyád mit fog mondani, anyád mit fog mondani?« »Amit, azt.« Bejövünk. Itt szüött... »Miska, csak nem írtál tán alá?« »Hallgass – mondom –, eridj azt..., eridj azt te..., majd meglátom milyen asszony leszel, eridj te!«”²⁰

Anyjával ellentétben Irén megérti apja tettét, sőt, a történet szerint a családfő egyenesen az ő ösztönzésére adta fel az ellenállást és írta alá a belépési nyilatkozatot. Mindkét asszony célja ugyanaz, a család védelme. Ezt azonban Irén szerint az adott helyzetben a visszavonulás szolgálhatja leginkább, nem pedig az anyja által szorgalmazott szívós kitartás, hiszen ez utóbbinak apja bántalmazása lehet a következménye. Irén narratívájában legszívesebben ebben a gondoskodó-oltalmazó szerepben ábrázolja önmagát, a férj, a gyerekek, az öregek, az unokák, a szomszédok, az elesettek segítőjének. Ez az igyekezet legerősebben az apa figurájának megformálásánál érződik, aki szinte kizárólag gondoskodásra szoruló személyként jelenik meg történeteiben. Sebesültként érkezik meg a II. világháborúból: „Hazajött, elég levert volt szegény, golyószilánkok voltak benne, talán nyolc is, nem győztük ugye kiszedegetni belőle.” Legyengült állapotban jön haza a Hortobágyról, ahova csendőr múltja miatt vitték: „Édesapám hazajött, nagyon sovány vót. Anyámnak úgy kellett a kezét emelni felfele, hogy a kenyeret be tudja kapni.” Az ekekapát is csak abban az esetben adják kölcsön, ha a kölcsönvevő megkapálja vele az ő földjüket is, hogy „apámat ne huzigálja az eke”. Az apa megnevezésekor szinte állandóan a „szegény jó apám” jelzős szerkezetet használja.

Ez a hozzáállás nem csak az apjához való viszonyát jellemzi. Így ábrázolja általában férj és feleség, asszony és „ember” kapcsolatát is. A terhek átvétele, a család kenyerét előteremtő férfiak kímélete Irén szerint természetes része a parasztasszony magatartásának. Egyértelmű volt számára az is, hogy az ötvenes években a kötelező társadalmi munkában nem a gazdasággal foglalkozó vagy a falun kívül pénzt kereső férfiak, hanem a nők vesznek részt, ők mennek utat építeni:

„Menni kellett az útra társadalmi munkába, mert köves út nem vót, a szekér lera-gadt, ha nem csináltuk meg, kézzel. Hát az embereket nem engedték, mink mentünk, az asszonyok.”

²⁰ Irén történetmesélésnek egyik jellegzetessége az egyenes idézetek kedvelése, a szereplők megszólaltatása. A képzelt beszélő szerepébe helyezkedve addigi előadásmódja átalakul, és a beszédtempó, a hangmagasság, a hangerő, a hangszín és a hangsúly megváltozásával próbálja visszaadni a szereplőinek tulajdonított érzéseket, indulatokat.

A „kímélet” szót használta Irén akkor is, amikor megkérdeztem, hogy miért csak a nők tüntettek 1960-ban a téesz-szervezés ellen.

„Irén: Nem akartuk a férfit beleavatni, na.

Kérdező: Mért nem?

Irén: Kíméltük őket, kislányom, kíméltük.”

Indoklása szerint a férfiak eleget szenvedtek a kollektivizálási kampány idején, ahogy apja példája is mutatja. A téesz-szervezők ugyanis a siker érdekében elsősorban a döntéshozó családfőt „dolgozták meg”. A háború és a hadifogság közvetlen elszenvedői is a férfiak voltak. Irén narratívája szerint tehát az asszonyok tolták háttérbe a férfiakat, hogy a helyükbe léphessenek, nem pedig a férfiak hátráltak meg a gazdaság megmaradásáért folytatott küzdelemben, amire az anya reakcióiból következtethetünk. Az utóbbi esetben a helycsere kényszer, míg az előbbiben önkéntes elhatározás volt.

Az apával ellentétben az anya a történetek egyik legaktívabb szereplője, a minden akadályt leküzdő, ha kell a férfimunkát is elvégző, fáradhatatlan parasztasszony megtestesítője. A háborús években maga szánt, vet, ekekapát vásárol, a napszámosok élén kapál, ellátja családját, ételt ad a napszámosoknak, cigánylakodalomban főz. Kapcsolatot tart a szomszédokkal, a falusiakkal, enni ad a rászorulóknak, segédkezik a szülésnél, templomba és bálba megy. „Anyám, a kis katonatiszt, az is megszenvedett, szegény, sokat dolgozott.”

Az apa és a zsidó fiú

A zsidó fiú története látszólag nagyszerű emberi tettekről, önfeláldozásról, becsületről, bátorságról szól. Tényleges funkciója azonban az apa csendőr-múltjának, a kárpátaljai zsidóság deportálásában játszott valódi szerepének elfedése. Irén többször is elmesélte, hogy apja életét az I. világháborúban Piavénél egy zsidó fiú mentette meg, aki sérült társát a folyóban gázolva több kilométeren keresztül cipelte a hátán. A fiú zsidó származásának kiemelése egy később elmondott történetben nyert értelmet. Az apa negyedszázaddal később viszonozza volt katonatársa segítségét, ugyanis nem hajlandó erőszakkal a gettóba hurcolni.

„A Piavából egy zsidó fiú húzta ki, mert már meghalt volna, osztán akkor olyan vót a világ, hogy akkor elment ugyi..., csendőröknél szógált Királyházán össze-vissza, kellett volna, hogy a szegény zsidókat bántsa...”

„És akkor... kellett vóna neki Beregszászba azt a zsidó fiút beláncolni, mer' nem akart menni [...] a sárga csillagosok közé a gettóba. Azt kellett vóna neki, mint ott fenntartó csendőrnek bántani... és »Nem nyútam hozzá, – mindig ezt mondta nekünk – ha megöltek vóna engem, ott föbe löttek vóna, akkor sem nyútam vóna

hozzá. Aki engem nyolc kilométert vitt... vízben a hátán, hát akkor ahhoz hogy nyúljak én hozzá?« Nem bántotta. Nem. Kapott érte, kapott, nem mondja.”

A „fedőtörténetet” valószínűleg eredetileg az apa hozta létre annak a traumának a feloldására, amit a zsidó lakosság deportálásában való részvétele okozott. Megformálásakor már tudatában kellett lennie annak, hogy milyen sors várt a gettóba zárt emberekre. Bűntudatát növelhette, hogy éppen annak a közösségnek a megsemmisítésében segédkezett, amelynek egyik tagja megmentette az életét. A történet úgy próbálja eltakarni, minimalizálni a vétket, hogy a parancssal morális megfontolásból szembeszegülő és ezzel önmagát veszélybe sodró apát helyezi a középpontba. Az önfelmentő célzatú történet Irén narratív stratégiájába is jól beleillett, hiszen az apáról szóló történeteinek alapvető funkciója az őt fenyegető veszélyek elhárítása, a bajból való kimentése volt. Ebben az esetben a veszélyt az erkölcsi megsemmisülés, nem pedig a parancsmegtagadásért járó büntetés jelentette. Vajon tényleg lezajlott-e, vagy tényleg így zajlott-e le a volt katonatársak találkozása 1944-ben? Nem tudhatjuk.²¹ A mostani elemzés elsődleges tárgya azonban nem is az, hogy „igazak-e” Irén történetei, hanem hogy a történeteiben milyen múltat konstruált.

Irén elbeszélésében több árulkodó jel is utal arra, hogy nehezen tudta feldolgozni apja részvételét a deportálásokban, és inkább a hárítás, mint a szembenézés jellemzi a témához való viszonyát. A vétség elrejtésének szándékát látom például abban, hogy az apát narratívájában végig áldozatként jeleníti meg, akin átgázol, illetve akit magával sodor a történelem: katonaként háborúba viszik, csendőrként zsidókat deportáltak vele, mint gazdálkodót bekényszerítik a térszbe. Nincs szinte egyetlen olyan történet sem, ahol határozott, erős, sorsát önmaga alakító férfiként mutatná be, akit ily módon döntéseiért is felelőssé lehet tenni. A csendőrséghez való belépését és ennek következményeit is így tárja elénk:

„Akkor olyan vót a világ, hogy akkor elment ugyi..., a csendőröknél szógált.”

„A csendőröknél szógált szegény. Ment hűségesen, a törvénynek megfelelően, ahogy kellett menni.”

„Tizenegyszer volt rajta a katonaruha, tizenegyszer... Csendőröknél szógált, hát ment, mikor behítették, menni kell, behítették, menni kellett.”

Valószínűleg a hárítás jele az is, hogy Irén emlékezetéből teljesen kihullott (és csak az interjú során jött elő nyomokban) az apa 1945 utáni internálásának ténye, illetve az internálásnak a csendőri szolgálattal való összekapcsolása. A büntetésre,

²¹ Irén szerint apja volt katonatársát negyedszázaddal később a család rőfös üzletéről és kutyájáról (!) ismerte fel. „Fennakadt a szeme, mer’ a fiú, elmondta a fronton, hogy milyen kutyájuk van... megtanálta, nagy rőfös üzletjük vót ott, ami azt jelentí, hogy ilyen nagy, nemcsak annyi, hogy na, hát kimérek egy méter adagot, hanem nagy.”

a hortobágyi internálótáborra való emlékezés ugyanis felidézte volna az elfelejteni vágyott bűnt, az összetartozó emlékeknek ezért együtt kellett elhalványodniuk. Irén emlékezete csak a hazaérkező és teljesen legyengült apa, az áldozat képét őrizte meg, aki segítség nélkül sem enni, sem öltözködni nem tudott.

„Hát szegény apám! Egyszer hazajött, nem tudom hunnan jött haza, lányom, ha megölnének, se tudnám megmondani... Anyám azért olyan kis titoktartó vót, tudod? De szegény alig bírni menni. Te! Még mi húztuk fel neki a kis bakancsát is. Hogy mit csináltak avval? Ki tudja? Sokáig odavót. Édesanyám mindig sírt..., titokban sírt.”

„Hogy tudták túlem úgy eltitkolni, lányom? [siránkozva] Na. Hát segíts mán! Hát hogy tudták? Hogy?”

„Hát hun vót az, szegény? Nem is mondták nekünk, ugye lányom. Hogy ne tudjunk semmit, mint gyermekek.”

Irén az emlékek hiányát nem a felejtéssel magyarázza, hanem azzal, hogy a szülők – gyermekeik iránti kíméletből – tabusították az apa életének ezt a szakaszát. Később azonban az interjú során fokozatosan mégis előkerülő emléknymok azt bizonyítják, hogy tudott a történekről, csak megpróbálta eltüntetni, elfelejteni azokat a mozzanatait, amelyek nem illettek bele az apáról, mint áldozatról rajzolt képbe. Elsőként az internálótábor helye jutott eszébe, majd az ott töltött idő hossza, végül pedig még az internálás okát is megnevezte. Olyan nyomasztó élmények is felszínre kerültek, amelyeknek bizonyára nagy szerepük volt az elfojtásban: a volt csendőrök félelmei a lelepleződéstől és az elásott csendőruha felfedezése.

„Irén: Mit kerest az én apám a Hortobágyon? A tehenganyén aludt. Akkor mit kerest ott?

Kérdező: Mikor volt ott?

Irén: Várjál csak? Hát úgy '45 táján. Azért vót nekünk annyi dógunk, mert apám nem is vót itthon! Sz. Jankó bácsi, meg H. Miska... kimenekűtek, kidisszidáltak, azokat is vitték vóna elfele. Hát 8 hónapot vágott le az én apám arra...

Kérdező: Mért vihették el?

Irén: Hát ki tudja? ... Mert csendőr vót... Meglelték a kalapot is, mellette meg a ruha, oda vót elásva. Na. Hát persze. Hmm... Nagy dógok vótak ezek, lányom, sok mindenre nem emlékszek én mán. Hajaj! Csak így, ha beszélünk róla, úgy foszlányokba úgy eszembe keveredik.”²²

²² Érdekes egybeesés, hogy Erős Ferenc szintén a „foszlány” metaforával jellemzi a traumatikus emlékezetformát: „A megélt tapasztalatok egy részét a személy megtartja, de az élmények izoláltak, dekontextualizáltak, nem ágyazódnak be jelentésteli összefüggésekbe, szétszakadozott történetek, »sztorifoszlányok« jellemzik az elbeszélést.” Erős 2001: 135.

Télesztörténetek

Legmarkánsabban a téeszről szóló történeteiben jelenik meg, hogy Irén milyen képet akar mutatni önmagáról.²³ A sajátjának tartott karakter a történetbeli apa szerepének ellenpárja. Amíg az apa minden helyzetben áldozat, addig Irén mindig ügyes túlélő. A lázadó-igazságtevő attitűd is fontos része önképének. Szinte valamennyi téesz-történet arra az alaphelyzetre épül, hogy a jogtalanságot (az erőszakos kollektivizálást) elszenvedett téesztagok hogyan vesznek elégtételt sérelmeikért, illetve hogyan próbálják átvészelni a kezdeti nehéz éveket. Irén e történetekben egy a téesztagok közül, ugyanakkor ki is emelkedik közülük: a közösség (a dohányosok, a cukorrépa-kapálók, az aratóbrigád stb.) szószólója, oltalmazója. Hol titkolt, illegális technikákkal, hol a kisebb-nagyobb hatalmasokkal (téeszelnök, párttitkár, agronómus, brigádvezető) nyíltan szembeszállva, sikeresen védelmezi önmaga, valamint (ahogy más történeteiben is tette) a gyengék és a kisemizettek érdekeit.

A „közösből” való lopás Irén történeteiben a jogos önvédelem és az igazságtétel egyik formája. Az úgynevezett közös vagyon „egyéni hasznosítását” nem tekinti igazi bűnnek, erkölcsi szempontból elítélendő cselekedetnek. A fő szempont, ami fölülírja a falu lakóira erőszakolt új rend (a kollektív gazdálkodás) szabályait – a beszolgáltatás kijátszásáról szóló történeteikhez hasonlóan – a család biztonságos ellátása, a túlélés. A szabályok betartásával ugyanis nem volt biztosítható a család megélhetése, nem volt elég a téeszből származó jövedelem.

„Hát muszáj voltam lopni egy kicsit, na.”

„Hát tettünk hozzá, tettünk, én nem mondom, mit is csináltam volna én? Na. Én hízókat tartottam, tehenet tartottam! Fért a bírfa [a szekér belsejébe!] [...] Abba behánytuk, amit haza akartunk hozni.”

Irén szerint az illegális technikák alkalmazása általános gyakorlat volt a téeszben, ami megkönnyítette az egyén számára az erkölcsi aggályokon való túllépést. A téesz vezetői sem voltak kivételek, ha a szabályszegés hasznát hajtott számukra. Egyik történetében úgy beszél e jelenségről, hogy közben önmagát kétszeresen is az igazságosztó szerepébe helyezi. Először titokban hoz helyre egy szerinte igazságtalan rendelkezést, amikor – mint a háztáji földek kimérésével megbízott személy – a megengedettnél nagyobb területet jelöl ki azon tagoknak, többek között magának is, akiknek megítélése szerint méltánytalanul kevés föld jár.

„Az úgy történt, hogy én mértem a háztájit. Nem szégyen, ide figyeljél, mert a szegény fiúkat betették brigádvezetőnek, nem tudták kiszámolni..., hogy mennyi

²³ Irén 31 éves volt, amikor 1960-ban téesztag lett, és 25 év munka után ment nyugdíjba. Férje kőműves volt, aránylag jól keresett, ezért nem csupán a téeszből kellett megélnie a családnak, ami különösen az első években volt jelentős segítség.

egy hold. [...] Én [...] nagyon ki tudtam számolni, még a sarkokat is. [...] Hát azt' akkor, ha leakadt egy kis sarok, magamnak mértem egy kicsit. [...] Beletettem a cöveket, ráírtam H. Verát, B. Gyulánét mondjuk, akinek nem nagyon járt a kertjéhez semmi, sajnáltam őket.”²⁴

Később pedig azok felett a téeszvezetők felett ítélkezik, akik olyasmért akarják büntetni, amit titokban ők is elkövettek. Az agronómus (Tárkányi) szájába adja az igazságról és az egyenlőségről vallott (és erre a helyzetre alkalmazott) nézeteit: ha a vezetők lopnak, mások is lophatnak. A történet szerint Irént a jogtalanul használt háztáji földön kukoricatörés közben érik tetten:

„Egyszer csak megáll az autó. Kiszáll belőle Tárkányi, Kötél Sanyi, Repülő Jóska, a nagy bizottság. Jönnek odafele. »Irén mit csinálsz?« »Töröm a tengerit.« Azt mondja Tárkányi: »Hát a magáé ez a tengeri?« »Hát nézze meg a cöveket, rajta van a nevem.« Azt mondja erre Kötél: »Ha jól tudom, ez a terület nem a tiéd.« Mondom: »Tán a tiéd? Tiedet kimértem még a tavaszon, apád már három éve meghalt, még kimértem neki az idén is!« Mán akkor Repülő Jóska hallgatgatta, mert úgy volt az övé is, hogy az apja már három éve meg volt halva, én még akkor is kimértem. Azt mondtam: »Hát itt van ni, baszd meg, nem az én hátambúl van!« Tudod..., úgy mentek elfele...! Azt mondja Tárkányi: »Törje, Irénke néni, törje lefele. Ezeknek jár, én szerintem akkor magának is jár.«”

A téesztörténetek többsége a tagok és a vezetés közti ellentétekről, illetve a vezetők konfliktuskezeléséről szól. Tárkányi, az agronómus a tagokkal szolidáris, megértő vezetőként jelenik meg Irén elbeszéléseiben („áldott jó lélek volt”), míg a többieket (a téeszelnököt, a párttitkárt és néhány középvezetőt) inkább ellenfélként, mint a tagság érdekeit képviselő személyként jeleníti meg. A dohányos brigádról szóló történetében a jóindulatú, engedékeny Tárkányi elnézi, hogy Irén a feketén eladott dohánypalánták árából a téesznek nagy hasznot hajtó, de méltánytalanul keveset kereső dohányosok számára egy kis multságot rendezzen.

„Azt mondta nekem az agronómus, fiatalember vót, ma is tisztel, becsül engem is, meg a családomat is: »Hát, Irénke néni, jól megszervezte, jól tette, ennyi gondtalan, ennyi hangulatos embert én életemben nem láttam, nem is fogok, csak míg maga itt lesz.«”

²⁴ A mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. törvény szerint a háztáji föld területe termelőszövetkezeti tagonként 800–1600 négyszögöl (2877–5755 m²) lehetett. A tagok belterületen, zártkertben vagy közvetlenül a tanya körül levő földjei is háztáji földnek számítottak. Irén és sokan mások is a nagy kertjük miatt a közös használatú földből a megengedettnél kisebb háztáji területet kaptak.

A rosszindulatú párttitkár viszont hasonló szituációban nem engedi meg, hogy a cukorrépa-kapálók nehéz, fáradságos munkájuk végét a téesz pálinkájával ünnepeljék, sőt, cinikus megjegyzésével maga ellen hangolja a kimerült embereket.

„Régen, az ősi időkig visszamenően a bárók meg a grófok, akik kapáltattak, mikor egy darabot befejeztek, akkor vittek egy kis itókát a napszámosoknak. Fontak csuhából meg mindenből koszorút, oszt vitte a gazda... Hát azt akartuk mink is. Megkötöttük fűből a koszorút, oszt jött megnézni a területet [a párttitkár] hogy’ kapáltuk meg... Oszt akkor azt mondta ez a kis mocskos párttitkár: »Tudják mit adok én maguknak? Vitriolt.« [Irénn világosítja fel a többieket, hogy a vitriol méreg.] »Micsoda?! Hát nekünk mérget akar adni?!« Felvették két kézre a kapát. Bújt akkor hozzám fele! Elverték vóna. El. Mondom: »Nem szabad, ennek a fáradt, marha népnek, nem szabad azt mondani, hogy mérget adok nektek, nem pályinkát. Hogy lehetsz ilyen hülye?!«”

A learatott termény egy részét eltulajdonító kombájnosokról szóló történetben Irén nem illegálisan, hanem legitim módon, mint a téesztagok munkafegyelmi ügyeiben ítélkező döntőbizottság²⁵ tagja tölti be az igazságosztó szerepét. A történet szerint hatalmát nem a vezetők által elvárt módon gyakorolja, akik minden fegyelmi vétségért szigorú büntetés kiszabását várják, hanem a szabályszegő tagokat védelmezi.

„Nagyon sokat el kellett volna ítélni. [...] Ugye hozták ezek a... piszkos disznók a jelentéseket, azt hitték, hogy mindegyikre mán akasztást fogunk ítélni. Hát hogyné!”

A kombájnosok ügyében sajátos érveléssel osztja meg a felelősséget a lopást ténylegesen elkövetők és a vezetők között. Utóbbiakat azzal vádolja, hogy ha jelen lettek volna az aratásnál, ahol három újonnan vett kombájn is dolgozott, akkor a tagoknak nem lett volna lehetőségük a lopásra.

„Mikor megindult az a három gyönyörű gép, amit már véres verítékünkűl megvetünk a határunkba, hát nekünk nem jutott egy vezető ember, aki kimenjen a géppel legalább gyönyörködni, hogy hogy indult meg? Mert én téesztag vagyok, én tudom, ha valahonnét vezető közeledik, nem lopok úgy... Hát azok is meg merték volna tenni, ha kiment volna az aranygyűrűs elnök? Csak a csajok után szaladgál! Nem esett volna le az aranygyűrű! ... Hát hun vótak?”

²⁵ A szervezeteketről szóló 1971. évi III. törvény szerint a szervezetekben döntőbizottságot kellett alakítani, amelynek feladata a tagok közötti, valamint a tag jogaival és kötelességeivel kapcsolatban a szervezetet és a tagok között keletkezett viták eldöntése volt.

A történet szerint, mivel Irén nem csak a kombájnvezetőkre, hanem a téesz nemtörődömnek tartott vezetőire is komoly büntetést szabott volna ki, végül senkit sem büntettek meg. „Ennyi büntetés nem lett belőle, fiam, ni! Semmi. Mindjárt elsimikálták.” Nehezen képzelhető el, hogy Irénnek a vezetők felelősségét és bűnrészességét felvető sajátos érvelése annyira megrettentette volna az érintetteket, hogy rögtön eltussolták az ügyet. Nagyobb a valószínűsége annak, hogy a kombájnvezetők felmentése, mint Irén aktív közreműködésének eredménye, szintén a történetmondó utólagos igazságszolgáltatása volt.

A téesz-történetek egy másik csoportjában Irén nem rejtett illegális játszmákkal vagy nyílt lázadóként kerekedik felül a nehéz helyzeteken, hanem kemény, kitaró munkával és lankadatlan életkedvvel lesz sikeres túlélő. A téeszben végzett munka, mint véget nem érő kapálások sora jelenik meg a történetekben, amelyekben Irén a gazzal való küzdelemből kerül ki győztesen.

„Csak vágtuk a nagy gazzal éveken keresztül.”

„De én nem búsítam! ... Én beálltam abba a nagy gazos földbe, lányom. Meghajoltál? Az orrodát így verte a laboda, ni. Abba beleálltam magamba, mert azért vótak mán olyanok, akiknek vót nagy gyerekei, segítettek. Kubikusok elszöktek, segítettek, a fűrésztelepes elszökött, segített. Hát nekem nem vót [segítség]. Beleálltam, érted, osztán danoltam, nagyon danoltam.”

„[A] Kraszna-parton kiadtak egy darab földet, lányom, annak se széle nem vót, se hossza. Csak a sok dudva. [...] Én beleköptem a markomba, ... egy nóta, egy sor, egy nóta, egy sor. Ilyen kedvvel kapáltam. Hát vót, amikor megfájdult a fejem a sok éhségtől, mert csak a falat kenyér jutott nekem.”

„IGAZ” TÖRTÉNETEK

Irén narratívájában külön csoportot alkotnak azok a történetek, amelyek nem saját élményein vagy a családi legendáriumon alapulnak, hanem a helyi közösség tagjaival történt, szokatlan, érdekes eseményekről szólnak. A néprajzi irodalom a hétköznapi históriák e típusát „igaz” történeteknek nevezi, megkülönböztetve az egyes szám első személyben elmondott élménytörténetektől.²⁶ Az *igaz* jelző

²⁶ Dobos Ilona a közösségekben elhangzó hétköznapi történeteket a folklorizálódás mértéke szerint csoportosítva különbözteti meg a mesélő saját élményein alapuló, egyes szám első személyben elmondott, szűkebb körben ismert élménytörténeteket és a mások élményeit újramesélő „igaz” történeteket. Ez utóbbiak szélesebb körben is elterjedtek, formájuk csiszoltabb. Az „igaz” történetek jellemzője az időbeli közelség, élményforrásuk a különös, a szokásostól eltérő. Gyakori típusai a nemzedékről nemzedékre hagyományozódó családi történetek, erotikus és obszcén történetek, vidám, mulatságos históriák, falusiak városi kalandjairól szóló történetek,

ebben a kifejezésben nem a történet igazságtartalmára utal, hanem a fiktív népmesétől különbözteti meg.

Nem tudjuk, hogy Irén „igaz” történetei a helyi kollektív emlékezet részei-e, amelyeket ő csupán újramesélt, vagy ennél nagyobb szerepe lehetett megalkotásukban. Elbeszélése alapján azonban arra lehet következtetni, hogy egy részük csak szűkebb körben (a barátok, a szomszédok között) lehetett ismert. Irén állítása szerint maguk a történetek főszereplői mesélték el neki, illetve szüleinek kalandjaikat, nem pedig közvetett módon, a faluban terjengő mendemondákból értesült róluk. V. Péter „amerikás” történetének eredetéről, a történetmesélés körülményeiről például ezt tudjuk meg:

„Hát ott vót, a szomszédunkban lakott. Apám meg megkínálta avval a kis jó, finom borral, nagyon jó bora vót... Hát a Péter bácsi bevágta a bort. Az meg kivallta, hogy mivel kereste ilyen hamar a vagyont.”

„Hát ottan a ládánkon feküdt, beteges is vót egy kicsit... És anyám rátett egy szalmazsákot, szegény ráfeküdt, oszt mondta a magáét!”

A szomszédok összejövetele megszokott dolog volt („az estezés nálunk vót mindig”). Irén tehát valószínűleg vagy közvetlenül az eredeti élménytörténetekből, vagy szülei elbeszéléseire építve alakította ki saját verzióját. A történetek kidolgozottsága és a nagyszámú népmesei motívum alapján azt is állíthatnánk, hogy már „folklorizálódott”, szinte népmesévé formálódott történetekkel van dolgunk. Ugyanakkor, ahogy a Mári Róza padlásra rekesztését elbeszélő történetnél láttuk, Iréntől nem áll távol, hogy a népmese műfaja kínálta kereteket használja fel mondanivalója kifejezésére.

A századfordulón Amerikába kiutazó V. Péter históriája a nagygazda-család vagyonának eredettörténete.

„Nagyon hamar hazajött. Hamarabb jött, mint a többi. A többinek... két év, meg öt év vót a vándorlási idő. [...] Hát avval kereste a vagyont, hogy egy aranybányás négernek vót négy lánya. Olyan fényes vót a bőrük, mintha ki lett volna bokszolva. És akkor, érted, Péter szép ember vót, nem vót csúnya ember, meghívta az izé..., azt mondta neki, Péter, ne a bányában dógozzál te, adok én neked annyi pénzt, amennyit kérsz, csak csinálj nekem unokát. Gyere a..., gyere a..., kezeld a lányokat... Fehér gyermek kellett a néger bányásznak. Hát egyszer, mikor terhes lett a lánya, a legnagyobbik, megszülte azt a hófehér gyönyörű szép gyermeket, annyi pénzt adott Péternek, hazajött, 40 hold földet vett a Krasznán túl. A határ legjobb földjét.”

nevezetes személyekről szóló elbeszélések, oktató célzatú, moralizáló történetek, rémtörténetek, véres szerelmi drámák, ál-hiedelemtörténetek, rablőhistóriák. Dobos 1986: 201–208.

Néhány évvel később újra kiutazott Péter Amerikába. A történet szerint ekkor már felnőtt gyerekei küldték, akik egyébként szorgalmasan dolgoztak a vagyon gyarapításán:

„Dógoztak, kapáltak, úgyhogy minden évben vettek hozzá földet. De csak kiküldték az apjukat. Elment az apjuk még egy adagért. Akkor megint csinált két... fehér pulyát. A néger annyi pénzt küldött neki, hogy megint vett vagy 6 hold földet egy darabban. Tehát ű a komolójával [hímveszőjével] kereste a vagyonát. (nevetve)”

Irén egyéb történeteiben azt hangsúlyozta, hogy a paraszti világban az előretűtás sok-sok nélkülözést és önfeláldozást igénylő szorgalmas, kemény munka eredménye. Talán a nagy vagyonok körűli legendaképződés jelenségével magyarázhatjuk, hogy a történet V. Péter családjának vagyonszerzését miért helyezte a mese irreális világába, valószerűtlen körűlmények közé. A helyszín, a szereplők, a cselekmény, a szerkezet, a történet szinte minden eleme a hagyományos népmese jellegzetességeit mutatja. Amerika (és ott is egy aranybánya) legalább olyan távoli, fantasztikus hely egy idős szatmári parasztasszony számára, mint az Óperenciás tengeren túli világ. A dúsgazdag „néger” aranybánya-tulajdonos a mesék öreg királya, aki a szerencsét próbálni indult szegénylegényt, Pétert kéri meg, hogy segítsen lányain, a sikeres szolgálatért pedig gáláns jutalmat ígér. A fehér (és nem fekete!) bőrű unoka az a kincs, amit a mesékben csak nagy nehézségek árán, rendkűvűli képességű hősök tudnak megszerezni. Péter különleges képessége kivételes szexuális ereje; egyedűl ő képes a fekete lányoknak fehér gyereket csinálni. A történetmondó saját szemléletmódját ruházza át szereplőire, a történetbeli „néger” apa (és lányai) számára ezért válik értékűk (a feketénél értékesebbé) a fehér utód.

V. Péter meggazdagodásának meséje az egyedűli olyan történet Irén narratívájában, ahol a falu ismerős, biztonságos világát elhagyó hős sikerrel jár. Más elbeszélések szereplőit azonban balszerencse éri a távoli, ismeretlen, veszedelmes világban. A század elején szintén Amerikába kivándorolt H. Jánosnak eleinte jól megy, és a „város legszebb hölgye” lesz a menyasszonya. Később azonban a lány megszűkik egy másik férűval, aki egy bordélyházba adja el prostituálnak.

„Aztán jött egy másik férű, az megmutatta az ekkora rengeteg dollárokat, meg mindeket, elbolondította a menyasszonyt. Elszűköt vele... Az meg tudod hova vitte a fehércselédeket? Izélni a kanolóba... Ahova jártak ezek a nagy gazdagok búgni, kanolni.”

Idegen, ellenséges és romlott világba kerül egy másik történet főhőse is, a kollektivizálás után a falut többekkel együtt elhagyó V. Pista (V. Péter fia), aki Budapestre ment munkát keresni. („Elmenekűltek a téesztűl, kislyányom, elmenekűltek azok a meglett emberek, akik a földet kapálták, szántották, arattak, vetettek. Elmentek.”) A vidékről jött munkásokra eleve ferde szemmel néztek

a többiek, mivel – Irén története szerint – ők szorgalmasabbak voltak, keményebben dolgoztak. („És akkor ott szidták őket, hogy a bajba jöttetek ide, mert a norma ugye emelkedett. Mert ezek normán túl teljesítettek.”) V. Pista fővárosi kalandja apja amerikai történetének ellenpárja, komikus, kisszerű mása. Az aranybánya itt téglagyár, a „néger” bányatulajdonos pedig gyárigazgató. Mindkét történet hasonló elemekből épül fel: a főnök kiválasztja az egyszerű munkásként dolgozó főhöst, új feladattal bízta meg, amiért nagyobb fizetséget, komoly jutalmat ígér. Mindkét esetben szexuális szolgáltatást várnak el tőlük. Pistát azonban Péterrel ellentétben az agglegény igazgató család módon veszi rá, hogy tisztességes téglagyári munkáját otthagya a házába költözzön:

„Jöjjön el, aszongya... megadom én magának a háromszorosát annak a pénznek, amit ott a téglagyárba' keres, csak jöjjön el, aszongya, egy kis rendet csapni a portán... A Gellérthegybe vót neki a lakása...”

Később derül csak ki, hogy a homoszexuális igazgató valójában szexpartnert keresett. Amíg Péter gazdagon tér vissza Amerikából, addig Pista fél évszázaddal később pizsamában menekülve utazott vissza falujába („úgy megijedt a nagy dákótú”).

A történetmondó Irén mentális térképén a jól ismert, biztonságos világ a faluján kívül legfeljebb a közeli településeket foglalja magában. Az alig öt kilométerre fekvő Mátészalkát például, ahova valamikor rendszeresen jártak piacra az asszonyok, az ötvenes-hatvanas évektől pedig egyre nagyobb számban jártak dolgozni a férfiak (majd később a nők is). E terület határán túllépve, attól távolodva lesz egyre idegenebb, érthetlenebb, kiszámíthatatlanabb a világ, megbomlik az egyén és környezete közötti összhang. Amerika már szinte a világ vége, „a nagy semmiség”, ahogy Irén egyik történetében²⁷ nevezi, vagy – ahogy korábban láthattuk – a realitáson túli mesevilág.

A tévesz által szervezett kirándulásokon résztvevő, „világot járó” csaholyiak a sajátjukon kívül eső világot Irén történeteiben a falujukkal, annak normáival vetik össze és találják nevetségesnek vagy érdektelennek. Egy szentendrei látogatás alkalmával például így fakadt ki az egyik asszony: „A francnak hoztak ide bennünket! ... Nem vagyok én kíváncsi ezekre a templomokra, a mienk ettől százszor különb, mit néztek rajta!” A „kockafejű” embereket ábrázoló köztéri szobrokat pedig elképesztő ostobaságnak tartják és jókat kacagnak rajtuk.

„Hát egy emberfej nem volt egyiken se... Érted? Kockafejű emberek vótak! Hát látál te már kockafejű embert?! Hát bolond az, aki eztet idehozta!”

²⁷ Az Amerikába kivándorolt rokon örökségéről szóló történetében használja ezt a kifejezést. „Hát tulajdonos, részvénytulajdonos vót, mert egyszer tudósított engem a S. ügyvéd, hogy nem kaphatom kézhez [az örökséget], mert amerikai részvénytársaságot úgy csak kifizetni nem lehet. Menjek el [Amerikába], ott ideadják és használjam. Hát hova menjek, te? A nagy semmiségbe?”

A hajdúszoboszlói gyógyfürdőbe látogató télesztagokról szóló történet egy másik perspektívából mutatja be az ismerős otthoni világot elhagyó falusi ember és a szokatlan, új környezet disszonanciáját. Ebben a történetben maguk a csaholyiai válnak neveltségessé, nem illenek a többi fürdővendég közé, furcsa öltözetükben és bizarr külsejükkel komikus látványt nyújtanak:

„Vittek bennünket kirándulásra, de nem volt fürdőruhája senkinek se. Itt a hátnál lakott egy varrónő, megvásároltuk a kartonokat, érted, nekikezdett fürdőruhát varrni. De hát hogy varrta meg?! Így ni, megszabta szépen, minden. Hát tudod, amikor belementünk Szoboszlón a vízbe, olyan látvány volt, hogy én azt hittem, ott halok meg! A fejét minden parasztnak holt feketére lefogta a nap. Igaz? Na, most ehonnan a nap sose nem éri a parasztot, az meg hófehér volt. A karton meg így fel volt fúvódva, lányom, mert sokáig szedte be a vizet a karton. Ha te belenéztlél volna abba, ott rogytál volna össze, érted?”

Irén mindkét történetben, mint a kiránduló télesztagok (a „magam formájú asszonyok”) egyike jelenik meg, része a csapatnak, ugyanakkor önmagát félig-meddig mégis a csoporton kívülre helyezi. Ő nem tartozik a vicces kinézetű fürdőzők közé, neki rendes fürdőruhája van, és azokkal sem azonosítja teljesen magát, akik a szentendrei városnézést felesleges időtöltésnek tartják. Neki tetszenek a különös városka szűk utcái. Történetei túlnyomó részében hasonló módon jeleníti meg magát: szorosan kötődik egy-egy közösséghez, ugyanakkor egy kicsit mindig ki is lóg közülük. Parasztlányként, szokatlan módon, iparos fiú udvarol neki,²⁸ a téesztbrigádban csak ő tudja kiszámítani, hogy hány négyszögöl háztáji föld jár egy-egy tagnak, és arról is ő világosítja fel a cukorrépa-kapálókat, hogy a pálinka helyett felajánlott vitriol az méreg.

Kevesébé jellemzőek Irén narratívájára az olyan történetek, amelyekben csupán passzív szemlélője, nem pedig aktív alakítója az eseményeknek. Elbeszéléseinek hőse általában önmaga, ugyanakkor cselekedetei szinte mindig mások életére vannak hatással. Apját megvédi az agitátorok bántalmazásától, a terményt eltulajdonító kombájnosok az ő közbenjárására menekülnek meg a rájuk váró büntetéstől, és iparos udvarlója is neki köszönheti, hogy nem kerül a veréssel fenyegetőző rivális parasztfiúk keze közé. Irén történetei inkább a férfiakra, mint a nőkre jellemző történetmondás sajátosságait mutatják. A férfiak által elmondott élettörténetekben ugyanis többnyire az aktívan cselekvő Én, míg a nők által elmondottakban az Énnek a környezetével való kapcsolata áll a középpontban.²⁹ A férfias elbeszélésben az elbeszélő nem elszenvedője, hanem szervezője az eseményeknek, a felmerülő helyzeteket maga oldja meg. A nőies elbeszélésmód ennek

²⁸ Az iparoslegények „rá se néztek a parasztlányokra, a mezőgazdasági parasztlányokra, olyan fennhéj..., büszke vót az enyém is”.

²⁹ Niedermüller 1988: 384.

ellenpárja. Az elbeszélő passzív szereplőként mutatja be magát történeteiben, ő az, akivel a dolgok inkább megtörténnek, nem pedig az, aki alakítja.³⁰

Az interjúkészítés idején nyolcvanegy éves Irén története vajon közelebb visznek-e minket ahhoz, hogy jobban megértsük a harminchárom éves Irén és az „asszonyforradalom” többi résztvevőjének viselkedését, gondolkodásmódját? Más szóval, az egyén élettörténete, a jelen perspektívájából megalkotott és elbeszélte egyéni múlt hozzájárulhat-e az adott korszakról szóló történelmi narratíva létrehozásához? Nem kétséges, hogy e történetek révén elsősorban arról alkothatunk képet, hogy a visszaemlékező a történetmesélés idején milyen jelentéssel látja el megtett életútját, milyennek látja önmagát, környezetét, a „világ folyását”. Ugyanakkor a múltból őrzött emlékek mégiscsak korábbi élményeken alapulnak, a belőlük konstruált történetekben tehát nyomokban ott rejlenek az „eredeti” tapasztalatok is. Az sem vitás, hogy Irén élettörténete egy individuum egyedi életútjának reprezentációja, ugyanakkor, mint minden ilyen élettörténet „egy közösségnek, egy társadalomnak, egy történelmi szituációnak az egyéni élet szövetén átszűrődött képét tartalmazza. Ezért az egyéni életek történetét, az élettörténetet egy olyan társadalmi ténynek tekinthetjük, amely egyszerre teszi lehetővé az életvilág »rejtett« szintjeinek értelmezését, a kultúrát hordozó individuumok gondolkodási struktúráinak megértését, illetve a mindennapi élet, a társadalmi folyamatok és a történelmi helyzetek pontosabb leírását.”³¹

Nem tévedhetünk tehát túl nagyot akkor, ha szorosabb kapcsolatot vélünk felfedezni a történelem „gyűrődéseinek kisimítására”, a kibillent világrend helyreállítására törekvő történetmesélő Irén és a kollektivizálás előtti állapotok visszaállításáért tüntetni induló nyírcsaholyi asszonyok mentalitása, világlátása között.

FORRÁSOK

Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. KSH, Budapest, 1976.

Interjú Irénnel. 2010. október–2011. március. A szerző tulajdonában.

³⁰ Kovács–Melegh 2004.

³¹ Niedermüller 1988: 387.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Dobos Ilona 1986: *Paraszti hagyomány, városi szóbeliség*. Gondolat, Budapest.
- Erős Ferenc 2001: *Az identitás labirintusai*. Janus–Osiris, Pécs–Budapest.
- Farkas Gyöngyi 2006: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. *Aetas* (21.) 4. 146–171.
- Farkas Gyöngyi 2010: *Hatalom és falusi társadalom az 1950-es években. Tüntetések a kollektivizálás ellen*. (PhD-disszertáció). ELTE BTK, Budapest.
- Gyáni Gábor 2000: Emlékezés és oral history. In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest, 128–145.
- Keszeg Vilmos 2011: *A történetmondás antropológiája*. Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajzi és Antropológiai Tanszék, Kolozsvár.
- Kovács Éva 2007: *Közöség tanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- Kovács Éva – Vajda Júlia 2002: *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek*. Múlt és Jövő, Budapest.
- Kovács Éva – Melegh Attila 2004: A vándorlást elbeszélő narratívák neme. In: Pető Andrea (szerk.): *A társadalmi nemek emlékezete és képe Magyarországon a 19–20. században*. Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, Budapest, 175–195.
- László János 1998: *Szerep, forgatókönyv, narratívum. Szociálpszichológiai tanulmányok*. Scientia Humana, Budapest.
- Oláh Sándor 2001: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Pro-Print, Csíkszereda.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Budapest.
- Niedermüller Péter 1988: Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia* (99.) 3–4. 376–389.
- Tengelyi László 1998: *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz, Budapest.
- Viola, Lynne 1996: *Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. Oxford University Press, New York–Oxford.